

UWAGI O ZMIANACH LEKSYKALNYCH W GWARZE SOKÓLSKIEJ WSI NOMIKI W POŁOWIE XX WIEKU

Michał Kondratiuk

Uniwersytetu w Białymstoku

Streszczenie. Nomiki (gw. n'om'ik'i), to dawna wieś chłopów królewskich w ekonomii grodzieńskiej. W czasie pomiarów włócznej około 1560 roku została osadzona na 22 włókach. Pierwsza wzmianka o siole *Nomikowicy* pochodzi z 1578 roku. Osadzono w niej Litwinów i Rusinów odbywających pańszczyznę na folwarku w Odelsku. Po najeździe szwedzkim część włók opustoszałych oddano chłopom przesiedlonym ze wsi przekazanych Tatarom. W czasie badań gwarowych Stanisława Glinki (lata 1957 i 1971) mieszkańcy rozmawiali ze sobą przeważnie po białorusku, częściowo po polsku.

W artykule przedstawiono przykłady używania dwóch i kilku różnych nazw na określenie tego samego desygnatu, czynności czy zjawiska. Były to nazwy używane dawniej i obecnie lub nazwy narzędzi i czynności, które wyszły z użycia w wyniku postępu naukowo-technicznego, rozwoju kultury i oświaty. Wyraźnie widoczne są zmiany zastępowania nazw ruskich nazwami polskimi, często zależne od wieku informatora (zmiany pokoleniowe).

Słowa kluczowe: atlas, dialekt, gwary, osadnictwo, zmiany językowe

W północno-wschodniej Polsce, na terenie dzisiejszego województwa podlaskiego, oprócz gwar polskich, występują gwary wschodniosłowiańskie: na północy – białoruskie, na południowym wschodzie (w trójkącie wsi Niemirow, Mętna, Pokaniewo, Śnieżki, Czeremcha) – gwary o cechach ukraińskich, a na pozostałym obszarze, na północ i zachód – gwary przejściowe białorusko-ukraińskie. W pasie wschodnim, przy granicy z Republiką Białorusi, ludność jest przeważnie dwujęzyczna, w wielu wsiach gwara polska współistnieje z gwarą białoruską czy ukraińską. Mieszkańcy tych wsi na co dzień mówią po białorusku, gwarą przejściową czy ukraińską, a po polsku tylko w kontaktach z obcymi przybyszami. W pasie zachodnim niemal wyłącznie są gwary polskie. Po polsku mówią na co dzień prawie wszyscy mieszkańcy, a gwarą wschodniosłowiańską posługują się tylko starzy ludzie w rozmowach między sobą. Poza tym spotykamy w gwarach wschodniosłowiańskich rozmaite stopnie pośrednie wykorzystania gwary białoruskiej czy ukraiń-

skiej w poszczególnych wsiach. Jak słusznie stwierdza badacz gwar polskich i wschodniosłowiańskich prof. Stanisław Glinka we *Wstępie do Atlasu gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*¹, „wyciąganie wniosków co do przynależności narodowej mieszkańców Białostoczczyzny na podstawie gwary, którą się posługują, może prowadzić do błędów. Świadomość narodowa nie kształtowała się tu według kryterium językowego. Zasadniczą rolę odegrało wyznanie. Nie ma przy tym znaczenia, czy ktoś jest wierzący, czy obojętny pod względem religijnym. Decyduje raczej wychowanie w określonym środowisku. Tak więc mówiący na co dzień gwarą białoruską katolicy w okolicach Sokółki i Dąbrowy Białostockiej uważają się za Polaków, prawosławni spod Bielska Podlaskiego czy Siemiatycz – przeważnie za Białorusinów, chociaż gwara ich ma wiele cech ukraińskich. Zdarza się też, że ktoś mówi po polsku, uważa się za Białorusina, a pochodzi z rodziny posługującej się gwarą ukraińską. Poza tym jeszcze nie u wszystkich świadomość narodowa jest całkowicie skryształizowana... Wpływ wyznania na gwarę przejawia się na Białostoczczyźnie w ten sposób, że prawosławni na ogół bardziej niż katolicy zachowują gwara wschodniosłowiańską, uważając ją za ważny element swej odrębności wyznaniowej i etnicznej”.

We wspomnianym *Atlasie*² określony został obszar badań i maksymalny zasięg gwar wschodniosłowiańskich na zachodzie w oparciu o wywiady i zapisy uzyskane w końcu lat 50. i początku 60. XX wieku (dla obszaru od Kanału Augustowskiego do rzeki Narwi) i w ciągu lata 1937 roku (dla terenu między Bugiem i Narwią, gdzie eksplorację przeprowadził prof. Władysław Kuraszkiewicz³).

Pojęciem Białostoczczyzna określam obszar od Bugu pod Drohiczyńem i Mielnikiem na południu, po Puszcze Augustowską i Kanał Augustowski na północy. Historycznie ujmując jest to część Podlasia i przyległe do niej od wschodu ziemie Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dawne osadnictwo omawianych ziem ukształtowało dzisiejsze podziały etniczne i językowe tego obszaru, gdzie zetknęli się ze sobą Słowianie zachodni ze Słowianami wschodnimi (pochodzenia białoruskiego i północnoukraińskiego, wołyńskiego) oraz Słowianie z ludami bałtyckimi – Litwinami i Jaćwiegami. Ślady ich bytowania pozostały w nazewnictwie geograficznym i osobowym oraz w słownictwie apelatywnym⁴.

¹ *Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*, t. 1, red. S. Glinka, A. Obrębska-Jabłońska, J. Siatkowski, Wrocław 1980, s. 7–10 (dalej: AGWB).

² Zobacz mapę w AGWB nr 1, s. 123.

³ W. Kuraszkiewicz, *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią*, Sprawozdania z posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I, Językoznawstwo i Historia Literatury, t. 31, 2, Warszawa 1939, s. 104–120.

⁴ M. Kondratiuk, *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*, Wrocław 1985; idem, *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*, Białystok 2016.

Podstawowym źródłem moich spostrzeżeń i wniosków jest gwara wsi Nomiki (gmina i powiat Sokółka; wieś jest oznaczona w *Atlasie gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny* numerem 32) oraz kilku innych wsi z terenu Białostoczczyzny⁵.

Nomiki (gw. n'om'ik'i), to dawna wieś chłopów królewskich w ekonomii grodzieńskiej. W czasie pomiarów włócznej około 1560 roku została osadzona na 22 włókach. Pierwsza wzmianka o siole *Nomikowiczy* pochodzi z 1578 roku. Osadzono w niej Litwinów i Rusinów odbywających pańszczyznę na folwarku w Odelsku. Po najeździe szwedzkim część włók opustoszałych oddano chłopom przesiedlonym ze wsi przekazanych Tatarom. W czasie badań gwarowych S. Glinki (lata 1957 i 1971) mieszkańcy rozmawiali ze sobą przeważnie po białorusku, częściowo po polsku.

Zmiany językowe w gwarach wschodniosłowiańskich badanego obszaru zachodzą w wyniku upływu czasu i wzajemnych relacji językowych różnych grup etnicznych. Konieczność współżycia ze sobą na co dzień ludności o mieszanym charakterze etnicznym zmusza przedstawicieli jednej narodowości do używania, oprócz swego języka ojczystego, również języka drugiej grupy etnicznej. Najczęściej bilingwalni są przedstawiciele grupy etnicznej, która z przyczyn społeczno-gospodarczych czy politycznych odgrywa mniejszą rolę w danym kraju.

Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości i utworzeniu w 1920 roku woj. białostockiego większe zmiany w stosunkach etnicznych i językowych wywołał powszechny proces wzrostu wpływów polskich na całą ludność wiejską poprzez szkolnictwo, służbę wojskową, sezonową pracę, polonizację wszystkich urzędów, prasę, książki i wzrost liczby Polaków w miastach. Po II wojnie światowej wzrost wpływów polskich zwiększył się jeszcze bardziej przez likwidację analfabetyzmu, powszechne i obowiązkowe szkolnictwo, najpierw na poziomie podstawowym, a potem i średnim, łatwiejszy dostęp do wyższych studiów dzieci niższych grup społecznych – robotników i chłopów, rozwój radiofonizacji kraju, a następnie pojawienie się nowych środków przekazu – telewizji i ogólny wzrost poziomu życia wszystkich obywateli. Duże znaczenie w polonizacji ludności wschodniosłowiańskiej miał również odływ mieszkańców wsi do miast.

Zmiany w gwarach następują na różnych poziomach systemu: w fonetyce, morfologii, składni i najwyraźniej w leksyce. Tu są najbardziej widoczne i dynamiczne. Ogólny rozwój oświaty i postęp naukowo-techniczny powodują zanik starych środków produkcji, narzędzi i sposobów gospodarowania w rolnictwie: wychodzą z użycia stare wozy drewniane, sanie i dawne chaty, w zapomnienie idą ich nazwy, na znacznych obszarach nie używa się już daw-

⁵ Zob. Dasze, gm. Kleszczele; Dubiny, gm. Hajnówka; Gregorowce, gm. Orla; Mostowlany, gm. Gródek; Pawły, gm. Zabłudów; Wyczułki, gm. Nurzec.

ných warsztatów tkackich i wielu przedmiotów użytku codziennego – naczyń, narzędzi do wyrobu masła, żaren do mielenia itp.

Nazwy tych przedmiotów i ich części zanikają wraz z zastosowaniem nowszych i lepszych narzędzi i środków produkcji. Nowe środki produkcji wraz ze swymi polskimi nazwami wchodzą do zasobu leksykalnego każdej gwary, wschodniosłowiańskiej czy polskiej, funkcjonującej na danym terenie.

W trakcie badań gwarowych notowano często po dwie lub kilka różnych nazw na określenie tego samego desygnatu, czynności czy zjawiska, w zależności od wieku informatora (zmian pokoleniowych). Stąd występują nazwy oboczne starsze i nowsze. Oto przykłady paralelnych nazw, gdzie pierwsza nazwa jest starsza, a druga, podana po myślniku, jest nowsza:

ABIEDAĆ, gw. *ab¹edać* ‘jeść śniadanie’ (starsze) – śniadać (nowsze);

ADRYNA / HADRYNA, HUMNO – STADOŁA, brus. адрына;

ATRUTA, gw. *atr¹uta* – *trucizna*;

AZADZIA, gw. *az¹az¹a* – *paśl¹at* ‘poślad’;

BANIA, gw. *b¹ańa* – łaźnia;

BOLNICA, gw. *b¹ól¹ńica* – *szpi¹al* ‘szpital’

BUKWA, gw. *b¹ukwa* – *l¹itara* ‘litera’

CHAŁACIK, gw. *χα¹aćik* – *marn¹arka* ‘marynarka’;

CIALEŻKI, gw. *ćal¹ešk¹i* (do wożenia sochy) – dziś nieużywany;

CZACHOTKA, gw. *čax¹òtka*, *čux¹òtka* – *karosta* ‘świerzb’;

DRABY, gw. *dr¹aby* ‘drabiny wozu’ (wychodzą z użycia);

DRUŻYNA, gw. *druż¹yna* ‘rodzina’ (rodzice i dzieci);

DZIEWIATNIK, gw. *ǰ¹ew¹atńik* – Boże Ciało;

FARYNA, gw. *far¹yna* – *lityryja* ‘loteria’;

GARANDASZ, gw. *garand¹aś* – *ha¹łowak* ‘ołówek’;

GRADUŚNIK, gw. *gr¹aduśńik* – *termometr*;

HADRYNA, gw. *hadr¹yna* // *adr¹yna* – *stad¹oła* ‘stodoła’;

HASTROG, gw. *hastr¹ók* – *wienzienie* ‘więzienie’;

HOBRUĆ, gw. *h¹obruć* – *uzdeczka* ‘uzda’;

KAŁODKA, gw. *ka¹òtka* – ‘piasta koła w wozie drewnianym’;

KANWERT, gw. *kanw¹ert* – *kap¹ert* ‘koperta’;

KAZARMA, gw. *kaz¹arma* – *kasz¹ary* ‘koszary’;

KRAMA, gw. *kr¹ama* – *sklep*;

ŁASAFIED, gw. *łasaf¹ét* – *rower*;

MASKAL, gw. *mask¹al* – żołnierz; *paś¹oũ u mask¹al¹e* // *paś¹oũ da w¹òjska*

NAROH, gw. *nar¹òχ* ‘część sochy’ – wyszło z użycia;

NIWESTA, gw. *ńiw¹esta* – *synowa*;

PAŁUDNAWAĆ, gw. *pa¹łudnawać* – ‘jeść obiad’

PATACZYĆ, gw. *patač¹yć* – *pahastr¹yć* ‘poostrzyć noże’;

PIŁKA, gw. *p¹ilka* – *miakczyk* ‘piłka gumowa’;

PIŚMO, gw. *p¹is¹m¹o* – *list*;

POSZEŚĆ, gw. *p'oše^aść* – tyfus; *l'a^ežlyć na p'oše^aść* ‘chorować na tyfus’;
 SAPOŻNIK, gw. *sap'ožn'ik* – szawiec ‘szewc’;
 SCHOD, gw. *sχ'ót* – *zabranie* ‘zebranie wiejskie’;
 SKAKAĆ, gw. *skak'ać* – *tańczyć*; *d'obra^e sk'ača^e* ‘dobrze tańczy’;
 SKAKUN, gw. *skak'un* – *tanc'or* ‘dobry tancerz’;
 SKOCZKA, gw. *sk'óčka* – *tanc'orka* ‘dobra tancerka’;
 STARASTA, gw. *st'arasta* (za czasów carskich) – *sołtys* (po I wojnie światowej);
 STARSZYNA, gw. *staršyn'a* (za czasów carskich) – *wojt* ‘wójt’;
 SZCZADRYK, gw. *ščadryk* ‘zabawa taneczna’ (w karczmie) – wyszło z użycia;
 SZURYN, gw. *š'uryn* – *szwagier* ‘brat żony’;
 SZWACZKA, gw. *šw'ačka* – *kraūczycha* ‘krawcowa, szwaczka’;
 WAŁAKIE, gw. *walak'ie* (do ciągnięcia sochy na pole) – wyszło z użycia;
 WIARAPŁAN, gw. *w'arap'lan* – *samal'ot* ‘samolot’;
 WOŁAŚĆ, gw. *w'olaść* (za caratu) – *gmina*;
 ZDACZA, gw. *zdača* – *rezsta* (pieniąże zwrócone po potrąceniu należności).

W gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny istnieje jeszcze wiele nazw starych i nowszych:

st'av'ić, st'avyty – *budav'ać, buduv'aty* (*xatu, dom*);
puđm'urok, puđmur'oūka – *fund'ament*;
us'az'b'ina, us'ad'ba – *śad'lisko, śed'lisko* (*plac*);
kal'ity, m'azat'i peč – *b'il'iti*;
kraš'it'i – *farbov'at'i* (*farbować*);
gas, g'aza – *nafta*;
l'ėtnik, vor'ėčok, p'inžak – *maryn'ałka, maryn'arka*;
nahav'icy, hanav'icy – *sp'odni, p'ortk'i*;
kump'ak, k'uńpa – *š'lynka*;
dryh'ovyny, st'uz'iny – *xutk'li, galar'eta*.

Zapomnieniu ulegają nazwy, np.:

ment'it'i k'osu obecnie mówią *hostr'yt'i k'osu* ‘ostrzyć kosę’;
ž'abla, ž'ablit'i w znaczeniu ‘pole zaorane jesienią, orka jesienna’;
it'li v d'ivosn'uby obecnie *it'li ũ sv'aty*;
skak'at'i w znaczeniu *tańcov'at'i* ‘tańczyć na zabawie weselnej’ i wiele innych.

Do dawnych wpływów polskich w gwarach białoruskich i ukraińskich Białostoczczyzny należą nazwy spotykane w niektórych rejonach, takie jak:

kij'anika – brus. *прач, пранік*;
t'łučka ‘maślnica’;
kop'ańka ‘niecka’;
tenča ‘tęcza’;
garść – brus. i ukr. *жменя*;
p'łuskva – brus. *блашчыца*, ukr. *блошниця*;
p'isk'or, p'isk'ur ‘piskorz’;
oset bot. Carduus – ukr. *бодяк, будяк*.

Do polonizmów, szerzących się obecnie w omawianych gwarach, należą liczebnie: *dwadzieścia*, *trzydzieści*, *czterdzieści*, *pięćdziesiąt*, które wypierają formy wschodniosłowiańskie, a także wyrazy *światlica* ‘wiejski dom kultury’, *teraz*, *pieniądze*, *telewizja*, *lodówka* i inne.

Polonizmy w gwarach wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny można podzielić na zapożyczenia z gwar sąsiednich oraz pożyczki z języka literackiego.

Badania dialektów polskich na obszarze Białostoczczyzny, w tym części gwar dwujęzycznych wschodniosłowiańsko-polskich, opublikowano w *Atlasie gwar polskich*, t. 2: *Mazowsze* (Warszawa 2000, Komitet Językoznawstwa PAN). Autorami tej pracy są: Karol Dejna, Sławomir Gala, Alojzy Zdaniukiewicz, Feliks Czyżewski. Eksploratorami gwar Mazowsza, Podlasia i innych terenów, oprócz osób wymienionych, było jeszcze wielu innych przedstawicieli nauki.

Większość punktów badanych na terenach dwujęzycznych opracował sam lub we współautorstwie prof. Feliks Czyżewski, który jest znanym i doświadczonym badaczem gwar pogranicza polsko-ukraińskiego. Opracował On ponad dwadzieścia punktów. Jego doświadczenie jest gwarantem obiektywizmu i staranności.

Po przemianach społecznych w Polsce część eksploratorów gwar wschodniosłowiańskich zajęła się poszukiwaniem i rejestracją gwar polskich na Białorusi, Ukrainie czy też na Litwie i Łotwie. Gwary wschodniosłowiańskie straciły swoich badaczy między innymi przez mylnie przyjmowane stwierdzenia, że już nie istnieją. Gdyby nawet tak było, to warto badać polszczyznę na podłożu gwar wschodniosłowiańskich⁶. Należałoby jednak zająć się badaniem polszczyzny powstałej na podłożu gwar białoruskich czy ukraińskich, aby wyjaśnić na przykład istniejące w mowie potocznej rzekomo polskie powiedzenia: *jony poszli*, *my byli* itp.

BIBLIOGRAFIA

- Atlas gwar wschodniosłowiańskich Białostoczczyzny*. 1980. T. 1. Red. Glinka S., Obrębska-Jabłońska A., Siatkowski J. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Janiak Bronisława. 2004. *Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem)*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Janiak Bronisława 1995. *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka, fonologia, słownictwo*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

⁶ B. Janiak, *Polsko-ukraińskie związki językowe na przykładzie gwary Niemirowa nad Bugiem. Fonetyka, fonologia, słownictwo*, Łódź 1995; eadem, *Pogranicze językowe polsko-wschodniosłowiańskie (na podstawie fleksji ukraińskiej i polskiej gwary Niemirowa nad Bugiem)*, Łódź 2004.

- Kondratiuk Michał. 1985. *Elementy bałtyckie w toponimii i mikrotoponimii regionu białostockiego*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Kondratiuk Michał. 2016. *Nazwy geograficzne i osobowe Białostoczczyzny*. Białystok: „Fundacja im. Księcia Konstantego Ostrogińskiego”.
- Kuraszkiewicz Władysław. 1939. *Najważniejsze zjawiska językowe ruskie w gwarach między Bugiem i Narwią*. Sprawozdania z posiedzeń Komisji Językowej Towarzystwa Naukowego Warszawskiego. Wydział I. Językoznawstwo i Historia Literatury. T. 31, 2. Warszawa.

SOME REMARKS ON THE LEXIS OF THE SUBDIALECT OF NOMIKI VILLAGE,
SOKÓLKA DISTRICT IN THE MIDDLE YEARS OF THE TWENTIETH CENTURY

Summary. Nomiki (dialectal: n'om'ik'i) is an old village of royal peasants in Grodno county. During measurement of ground about 1560. The first mention of the village of *Nomikowiczy* dates back to 1578. Lithuanians and Ruthenians serving serfdom on the farm in Odelsko were imprisoned there. After the Swedish invasion, some of the abandoned lands were given to the peasants who were displaced from the villages handed over to the Tatars. During the dialectical research of Stanisław Glinka (1957 and 1971), the inhabitants mostly spoke Belarusian, partially Polish.

The article presents the examples of usage two or more different names to define the same designate, activity or phenomenon. There were the names used in the past and nowadays, or the names which were out of use due to scientific and technical progress, evolution of culture and education. Changes in replacing Ruthenian names with Polish names are clearly visible, often depending on the age of the informant (generational changes).

Key words: atlas, subdialect, dialect, settlement, language changes

УВАГИ ДО ЛЕКСИЧНИХ ЗМІН У СОКУЛЬСЬКІЙ ГОВІРЦІ СЕЛЯ НОМІКИ
В СЕРЕДИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Анотація. Номіки (діал. n'om'ik'i), колишнє село королівських селян в економії Гродно. Під час волочної поміри близько 1560 року воно займало на 22 волоки. Перша згадка про село Номіковічі датується 1578 р. Проживали там литовці та русини, які відбували панщину у фільварку в Одельську. Після шведської навали частину покинутих земель віддали селянам, переселеним із сіл, переданих татарам. Під час діалектних досліджень, здійснених Станіславом Глінкою (1957 рік і 1971 рік), було стверджено, що мешканці села спілкувалися між собою переважно білоруською, частково польською мовами.

У статті подано приклади використання двох та кількох різних назв для одного і того ж десигната, дії чи явища. Це були назви, що використовувались у минулому та вживаються сьогодні, а також назви знарядь та дій, які вийшли з ужитку внаслідок науково-технічного прогресу, розвитку культури та освіти. Чітко видно заміну руських назв польськими назвами, що часто залежить від віку інформатора (зміни покоління).

Ключові слова: атлас, діалект, говірки, поселення, мовні зміни

